

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması müstəqil dövlətçilikdən uzun dövr ərzində məhrum olmuş Azərbaycan üçün milli dövlət yaradılması baxımından olduqca böyük hadisə idi. M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla cümhuriyyətçilərin xalqımız qarşısındakı bu xidmətləri dəyər etibarını ilə misilsizdir. Amma bütün bunlarla yanaşı, bu müqəddəs işin heyata keçirilməsi dövründə müasir dövrdə olduğu kimi dövlətin siyasi fəaliyyətində çox ciddi çatışmazlıqlar da olmuşdur. Dövlətdəki bu çatışmazlıqların səbəbkarları yerli mülkədarlar və hakimiyyətdə təmsil olunan bezi insanlar idi. Arxiv sənədləri bizə belə bir nəticəyə gəlməyimizə əsas verir.

Behs edilən dövrün hadisələrindən düzgün nəticə çıxarmaq üçün cəmiyyəti təmsil edən qüvvələrin fəaliyyətinə onların məqsəd və məramlarına diqqət yetirmək lazımdır.

Bu qüvvələrin biri Azərbaycanda mülkədarlar adlandırılan varlı təbəqə idi. AXC yaranana qədər mülkədarların nümayəndələri çarizmin xidmətində olmuşdular. Zaqafqaziya Seymi dağılıdıqdan sonra (26 may 1918-ci il) onlar Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaradılmasını zərurət kimi qəbul etmişdilər. Lakin bu dövlətin möhkəmlənib uzunömürlü olmasına çalışmamışdılar. Ona görə də xalq kütlələrinin vəziyyəti ağırlaşdı və nəticədə onlara qarşı ayrı-ayrı adamların başçılığı altında etiraz hərəkatları baş verdi. Bu cür etiraz hərəkatları hələ 1914-1915-ci illərdən etibarən Gəncə quberniyasında Museyib Əliyev və Qatır Məmməd. Qazaxda Cahangir Əliyev və başqalarının rəhbərliyi altında olmuşdu. Azərbaycanın digər yerlərində də bu cür etiraz hərəkatları baş vermişdi. Mülkədarların fəaliyyətindən narazi olan insanlar torpaq, azadlıq və bərabərlik ideyalarını təbliq edən bolşeviklərə qoşulmağa başlamışdılar.

AXC yarandıqdan sonra yerli mülkədarların əməlləri ucbatından bu vəziyyət qalmaqda davam edirdi. Etiraz etmək lazımdır ki, üzvləri əsasən varlı və orta təbəqə nümayəndələrindən ibarət olan Musavat partiyası mülkədarların təsiri altına düşüb kəndlilərə torpaq vermək istemirdi və bu sahədə bolşevik ideologiyasına uduzurdu. Narazı insanlar bolşeviklərə tərəf axın etməyə başlamışdılar. Əvvəllər çarizm dövrünün ədalət-sizliklərinə qarşı çıxan Qatır Məmməd indi həmin ədalətsizlikləri davam etdirən mülkədarlara qarşı çıxırdı.

Müasir dövrün bezi tarixçiləri zəruri məqamlara fikir verməyərək Qatır Məmmədi bolşeviklərə qoşulan satqın kimi təqdim edirlər. Əslində Qatır Məmməd deyil, ədalətsizlikdə davam edən mülkədarlar təqsirkar idilər.

Amal isə eynidir-haqsızlığa qarşı çıxmaq!

Fəaliyyətləri dövründə müsavətçilərin bolşeviklərə uduzmaqda olduqlarını o dövrün Azərbaycan qəzeti də etiraf edirdi. (Bax Azərbaycan qəzeti nömrə 296.15 oktyabr 1919-cu il)

Çatışmazlıqlar idarəetmə sahəsindən başlayıb orduya qədər müxtəlif sahələri əhatə edirdi. Məsələn orduda AXC hökumətinin yerli orqanları pul mü-

qabilində varlı adamların uşaqlarını hərbiyə cəlb etməyib kəsib uşaqlarını səfərbərliyə alırdılar. Cavanşir və Qazax qəzalarından Səmədağa Mehmandarovun adına göndərilən məktublardan birində deyilirdi: "Orduya səfərbərlik kənddəki axundlar, mollalar və yüzbaşılar tərəfindən pozulur. Səfərbərlik diqqətsiz, ədalətsiz və təəssübkeşliklə aparılır. Varlıların, bəylərin, sözü keçən pulluların uşaqları əsgərlikdən azad edilir". (Bax keçmiş MLI Azərbaycan filialının partiya arxivini.f.276. s.2.s.v.28.16.) Orduda yarıtmaz vəziyyətin mövcud olduğunu Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa da etiraf edirdi. O, 1918-ci il dekabrın 24-də Fətəli xan Xoyskiyə göndərdiyi məktubda yazırdı-"Təbii

dövrde hökumətin fəaliyyətindəki qüsurları Baba Pünhan, Tofiq Həsəni və başqa el Şairləri öz seirələrində tənqid etdikləri kimi o dövrdə də müsavət hökumətinin fəaliyyətindəki qüsurları Əliqulu Nəcəfov (Qəmküsar), Çoban Əfqan öz seirələri ilə tənqid edirdilər. Əliqulu Qəmküsar 1919-cu ildə Hürriyyət qəzetində yazırdı;

Bir hökumət təze çıxmış ismi Azərbaycan. Şekli-cumhuri idare. Üzvü yekser bey və xan. Heç görübsüzümü ki. olsun külliyyə qurtan çoban Bir nəfər xalis rəiyyət (kasibə) de yoxdur. İnan. Əl aman bu müstəbidlərdən. İlahi, əl aman!
Get Qazaxdan keç.

Cümhuriyyət tariximiz və çağdaş zaman

Təkrarlanan səhvlərimiz



nemətlə dolu olan çox sevdiyim Azərbaycanı dekabrın 24-də mütəəssir bir halda tərk edərəm... Yeganə məqsəd -nəyin hesabına olursa olsun Azərbaycan hökumətini qurmaq idi. Hər cür maddi-mənəvi çətinliyə dözərək bunu etdik. Ölkənin hər yerində düşmənlə vuruşmalarda qeyrət göstərdik... Azərbaycanda ordunun təşkili ancaq Bakının süqutundan sonra (15 sentyabr 1918-ci il-Z.B.) başlandı. Hürriyyət zabitlərinin birçoğu bu zaman həmin orduya daxil idi. Lənkəran, Qazax, Zaqatala, Quba və Qarabağdan silah altına çağırılan əsgərlər paltarla, ya taqla təmin edilmədiyindən ordudan qaçdılar. Əsasən bunlara təlim-tərbiyə və idarə edə biləcək heyət dəxi kifayət deyildir. ...Əsgərlərin ancaq yarısı paltar və digər ləvazimatla təchiz edilmişdir. Əsgərlikdən qaçanların miqdarı bu şəkildədir-piyada kiçik zabit taboruna daxil olan 548 nəfərdən 348 nəfəri, birinci firqəyə daxil olan 5000 nəfərdən 2500 nəfəri qaçmışdır. Qarabağa yola salınan 1400 nəfərdən Xankəndə çatanadək 120 nəfəri qalmışdır, onlar da qışda qaçmışlar..." Səbiq Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa. (Bax.MLI Azərbaycan filialının partiya arxivini.f.277.s.1.s.v.38.v.4.) Müasir

Tovuzdan keç, özünü ver Gəncəyə. Gör nasil vermiş rəiyyət böylə pence-penceyə. Kendliyə, rənçberlərə bax, bu olan işgəncəyə . Bax, nə cür qan aqlayır, zülmdən hər bir zaman Əl aman bu müstəbidlərdən, İlahi, əl aman!
(Bax.Hürriyyət qəzeti, nömrə 74. 4 sentyabr 1919-cu il)

Çoban Əfqan isə " İncimezmi?" seirində belə yazırdı:

Ləzzət çəkin keyf də görün. a bəyləri Sizə qulluq edən ac incimezmi? Sizin evinizdə buğda çörəyi, Bizdə dan bişir, sac incimezmi? Xoşuma gəlməyir bu qurğu , busat, Çünki qəlbim olub çoxdan narahat, Ellərin üzünə gülməyir heyət, Əfqan, insan olan heç incimezmi?

Müasir dövrün tarixçiləri bu şairləri bolşevik agentləri kimi təqdim edir, AXC dövrünün qüsurlarını gizlətmək istəyirlər. Onda belə çıxır ki, Baba Pünhan, Tofiq Həsəni və başqa bu kimi şairlər də müasir hökumətin əleyhinə olan partiyaların nümayəndələri olmaqla, onların yazıları da həqiqəti əks etdirmir. Əslində isə şairlərin şairlərin real həyat hadisələrinin şair beynində inikasının nəticəsidir!
AXC hakimiyyəti dövrün-

də idarəetmədə ayrı-ayrı məmurların özbaşnalıqlara yol verdiklərini arxiv sənədlərində açıq-aydın görməkəyik. Həmin sənədlərin bir qismi sırası vətəndaşlara aid olsa da, onların bir qismi də o vaxtkı hökumətin vəzifə daşıyan çinli məmurlarına aiddir. Bu baxımdan Gəncə qubernatorunun 26 fevral 1920-ci il tarixli Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktubu daha diqqətəlayiqdir. Qubernator məktubda əhəlinin narazi olduğunu, hiddətləndiyini, ziyan çəkdiyinə görə bolşeviklərə meyl etdiklərini xatırladır və tələb edərək yazırdı-"... Buna görə də hökumət bu və ya digər səbəbə görə əhəlinin qarşıya qoyduğu məsələləri həll etməlidir. Əks təqdirdə milyardlarla ziyan çəkmiş və hiddətlənmiş əhəli keçən

hasil olmuş, Əmir xan Xoyski Qazaxa qubernator təyin edilmişdir.,, (Bax. Keçmiş MLI Azərbaycan filialının partiya arxivini.f.277.s.1. v.23. v.50.)

Əmir xan Xoyski oktyabrın 13-də Qazax qəzasına gəlmiş, lakin dekabrın sonunda narazı xalq kütlələrinin təzyiqi altında arvad paltarı geyinərək güclə qaçıb canını qurtarmışdı.

O dövrdə baş vermiş bu hadisələr müasir dövrdə Quba və İsmayılıda baş verən hadisələrə bənzəyir. Səbəb isə eynidir-məmur özbaşnalığı, qanunsuzluq və ədalətsizlik!

Yuxarıda qeyd edilən vəziyyət AXC hökumətini əsas dayaq olan xalqdan ayırmış oldu. Hökuməti xalqdan ayıran isə öz mənafeyləri naminə hər cür qanunsuzluqlara yol verən mənfə-

ətperəst məmurlar idi. Onlar üçün Azərbaycanın müstəqil dövlətinin olması deyil, var-dövlət sahibi olmaları əsas məqsədə çevrilmişdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Azərbaycan xalqı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu isə M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları bildirdilər.

İmperialist rus qüvvələri azərbaycanlı məmurların pul və var-dövlət düşkünü olduqlarını və müstəqil dövlətçilikdən daha çox var-dövlət hərisliklərini bilərək, onların hərəkatları ucbatından xalqla AXC arasında yaranmış uçurumdan istifadə etdilər. Daxildə bolşevik qüvvələrini fəallaşdırıb 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanı yenidən işğal etdilər.

QEYD:

Bu kiçik məqaləni oxuduqdan sonra aponentlər deyəcəklər ki, AXC cəmi 23 ay yaşayıb və bu səbəbdən belə çatışmazlıqlar olmalı idi. Və yaxud da deyəcəklər ki, o dövrün beynəlxalq vəziyyəti, rus-ermeni düşmənciliyi və s. yeni yaranmış AXC-nin möhkəmlənməsinə mane olub və s. Aponentlərin bu mülahizələrini mən də qəbul edərdim, lakin hesab edirəm ki, istər indi, istərsə də, o dövrdə daxili narazılıqlar qanunun aliliyinin hakimiyyət tərəfindən təmin edilməməsi, idarəetmədə qanunsuzluq və ədalət prinsipinin pozulması ucbatından baş verir Nəticədə, xalqla dövlət hakimiyyəti arasında uçurum yaranır və dövlət zəifləyir. Ümumilikdə götürdükdə isə bütün negativliklərə görə təxsirkar hakim oliqarxlardır! Məhz bununla yanaşı, AXC hakimiyyətinin müasir müstəqil Azərbaycan hakimiyyətindən əsas fərqi də odur ki, AXC dövründə siyasi hakimiyyətin əsas özəyi oliqarx mahiyyətli olmayıb, demokratik parlaman mahiyyətli idi. O dövrdə demokratik düşüncədən uzaq olub varlanma ehtiyarında olanlar siyasi hakimiyyətin orta və aşağı təbəqələri və yerli mülkədarlar olmuşlar.

Zabit Babayev

Yazı Ortaq Deyərlər İctimai Birliyinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə icra etdiyi "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi çərçivəsində milli dövlətçilik ideyalarının təbliği" layihəsi əsasında dərc olunur